

ROMAŃSKA I WZESNOGOTYCKA ARCHITEKTURA KOŚCIOŁA POCYSTERSKIEGO W OLIWIE (XII–XIII w.) *

Opactwu cysterskiemu w Oliwie poświęcono wiele studiów, zarówno historycznych, jak i z zakresu historii sztuki. Najstarszą publikacją jest opracowanie J. C. Kretzmera¹, wydane w 1847 r. Drugiej pracy, autorstwa A. Lubomskiego, zatytułowanej *Dzieje klasztoru cystersów w Oliwie* nigdy nie opublikowano². Ostatnią próbą monograficznego ujęcia historii Oliwy jest książka K. Dąbrowskiego — *Opactwo cystersów w Oliwie od XII do XVI wieku*³. Spotkała się ona z krytycznym przyjęciem i wywołała ożywioną dyskusję⁴. Wiele wiadomości o Oliwie zawierają opracowania dotyczące dziejów Prus. Wymienić tu należy starą ale wciąż aktualną pracę S. Kujota *Dzieje Prus Królewskich*⁵, rozprawę G. Labudy o najstarszych dokumen-

* Artykuł jest zmienioną i skróconą wersją fragmentu pracy magisterskiej „Architektura kościoła w Oliwie jako odbicie przemian w budownictwie cysterskim”, napisanej w 1985 r. pod kierunkiem prof. dr hab. Szczęsnego Skibińskiego w Instytucie Historii Sztuki UAM w Poznaniu. W artykule pominąłem ostatnią fazę przebudowy kościoła oliwskiego, której zamierzam w przyszłości poświęcić osobną publikację. Nie przedstawiam również dziejów opactwa i całej złożonej dyskusji historycznej, odsyłając zainteresowanych czytelników do literatury.

¹ J. C. Kretzmer, *Die Cistercienser-Abtei Oliva*, Danzig 1847. Wyniki jego badań uległy dezaktualizacji.

² A. Lubomski, *Dzieje klasztoru cystersów w Oliwie*, Oliwa 1945 (maszynopis w Bibliotece Gdańskiej PAN, Ms 3169/IV).

³ K. Dąbrowski, *Opactwo cystersów w Oliwie od XII do XVI wieku*, Gdańsk 1975 (zawiera obszerną bibliografię); Tenże, *Działalność gospodarcza, społeczna i kulturalna cystersów oliwskich (XII–XVI w.)*, Pelplin 1972; Tenże, *Dzieje opactwa cysterskiego w Oliwie w okresie panowania Krzyżaków*, „Studia Pelplińskie” t. 3: 1973.

⁴ F. Sikora, *Z dziejów klasztoru oliwskiego w XII–XVI wieku*, „Zapiski Historyczne” (dalej cyt. ZH) 42: 1982 z. 4; K. Dąbrowski, *W sprawie najstarszych dziejów klasztoru oliwskiego*, ZH 47: 1982 z. 1; F. Sikora, *Jeszcze raz w sprawie pracy o opactwie oliwskim XII–XVI w.*, ZH 47: 1982 z. 1.

⁵ S. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich*, cz. 1 do roku 1309, „Roczniki To-

tach Pomorza Gdańskiego⁶, ważny artykuł S. M. Szacherskiej o ekspansji duńskiej w Prusach⁷, czy monumentalną *Historię Pomorza*⁸. Ze współczesnych prac historyków niemieckich wymienić należy książkę H. Lingenberga⁹.

Problematyką związaną z architekturą kościoła oliwskiego, zajmowali się historycy sztuki zarówno niemieccy i duńscy, jak i polscy. W badaniach tych podejmowano problem źródeł budownictwa ceglanego na Niziu Nadbałtyckim¹⁰. Prowadzono również dyskusje nad genezą i formami poszczególnych obiektów sakralnych, wskazując na oddziaływanie środowisk: lombardzkiego, normandzkiego, burgundzkiego, niemieckiego i duńskiego¹¹.

Do najwcześniejszych prac poświęconych klasztorowi oliwskiemu należy artykuł F. von Quasta, w którym autor uznał sześć przęseł korpusu nawowego oraz transept za najstarszą część kościoła, powstałą po roku 1239; wiązał on tę budowlę z mecenatem książąt pomorskich¹². W tym samym czasopiśmie opublikował swoje stu-

warzystwa Naukowego w Toruniu" (dalej cyt. RTNT) 20–23: 1913–1916; cz. 2, *Pomorze i Ziemia Chełmińska od 1309–1380 r.*, RTNT 29–31: 1924.

⁶ G. Labuda, *Ze studiów nad najstarszymi dokumentami Pomorza Gdańskiego*, ZH 13: 1953 z. 1.

⁷ S. M. Szacherska, *Opactwo oliwskie a próba ekspansji duńskiej w Prusach*, Kwartalnik Historyczny (dalej cyt. KH) 74: 1967 nr 4 s. 923–944.

⁸ *Historia Pomorza*, red. G. Labuda, t. 1 Poznań 1969.

⁹ H. Lingenberg, *Die Anfänge des Kloster Oliva und die Entstehung der deutschen Stadt Danzig*, „Kieler Historische Studien” 30: 1982.

¹⁰ Pomijam starszą literaturę, zawierającą często wręcz fantastyczne sugestie o początkach budownictwa ceglanego nad Bałtykiem. Zawiera ją rzeczowa, przyjęta z aprobatą praca J. Kornerupa, *Die Verbindung des Kloster Esrom mit den wendischen Ländern und deren architektonischen Spuren*, „Baltische Studien” 33: 1883 s. 65–103, w której autor wskazuje na zasadniczy wpływ Lombardii na powstanie i rozwój architektury ceglanej na wschód od Łaby. Zob. też: O. Stiehl, *Zur Technik des Backsteinbaues in XII Jh., Centralblatt in Norddeutschland und Dänemark*, Stuttgart 1923. W dyskusji nie zabrakło głosu polskiego — Z. Świechowski, *Wczesne budownictwo ceglane w Polsce*, w: *Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu*, t. 1 Wrocław 1961 s. 82–123.

¹¹ P. Hoffmann, *Nordische Cistercienserkirchen unter Berücksichtigung der Backsteinbauten*, Essen 1912; V. Lorentzen, *De danske cistercienser Bygningshistorie*, København 1941; Tenże, *Roskilde Domkirke*, Roskilde 1924; R. Hamann, *Deutsche und französische Kunst im Mittelalter. Die Baugeschichte der Klosterkirche zu Lehnin und die normanische Invasion*, Marburg 1923; L. Reygers, *Die Marienkirche in Bergen auf Rügen und ihre Beziehungen zur dänischen Backsteinarchitektur*, „Pommernforschung, Beiträge zur Pommerschen Kunstgeschichte” 1934 z. 4.

¹² F. von Quest, *Beiträge zur Geschichte der Baukunst in Preussen. Kloster*

dium T. Hirsch. Jego dzieło ma szeroką podbudowę historyczną i zawiera szereg cennych obserwacji¹³. Równie cenną publikacją jest praca J. Heisego, będąca inwentaryzacją, która obok danych historycznych zawiera szczegółowy opis kościoła i klasztoru. Autor jako pierwszy wyodrębnił w dziejach budowli fazę, w której nadano jej plan bernardyński, datując ją na lata 1224–1234¹⁴.

W 1909 r. w Heidelbergu wydano pierwszą próbę głębszej interpretacji architektury Oliwy. Była to dysertacja H. J. Sleumera¹⁵. Autor przeprowadził w niej wnikliwą analizę architektoniczną, w wyniku której ustalił trzy fazy budowy kościoła: ok. 1224 r. wybudowano trójnawową, czteroprzęsłową bazylikę z transeptem i prezbiterium zamkniętym prostą ścianą, do którego od południa przylegała wieżyczka schodkowa. Po zniszczeniach, jakie miały miejsce w 1236 r. korpus przedłużono o dwa przęsła. Wówczas też dobudowano od wschodu kaplice bliźnie, poszerzono nawę północną, a całość podwyższono o około trzy metry.

Po drugiej wojnie światowej, zespół oliwski stał się przedmiotem zainteresowania naukowców polskich. Jako pierwsi, badania prowadzili M. Kilarski i J. Stankiewicz. Ten ostatni, w opublikowanym artykule, przeprowadził korektę tez wysuniętych przez H. J. Sleumera¹⁶. W dziejach kościoła wydzielił 4 fazy budowy: pierwsza, z ok. 1200 r. obejmowała dwa zachodnie przęsła prezbiterium. W pierwszej połowie XIII w. budowlę podwyższono i dobudowano do niej transept z dwuprzęsłowym korpusem nawowym w systemie wiązanym. Trzecia faza przypada na drugą połowę XIII stulecia. Rozbudowano wówczas prezbiterium zaopatrując je w obejście, powiększono również korpus o jedno przęsło w systemie wiązanym. Ostatni etap rozbudowy miał miejsce po 1350 r.¹⁷

Nowy etap badań zespołu oliwskiego rozpoczął się w latach 1968–

Oliva, „Neue Preussische Provinzial Blätter” 9: 1850 s. 15–23.

¹³ T. Hirsch, *Das Kloster Oliva*, „Neue Preussische Provinzial Blätter” 10: 1850 s. 1–74.

¹⁴ J. Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, Danzig 1885. O Oliwie zob. zeszyt 2 s. 96 i nn.

¹⁵ H. J. Sleumer, *Die ursprüngliche Gestalt der Zisterzienser Abteikirche Oliva*, „Zeitschrift für Geschichte der Architektur” 1: 1909 s. 3–44.

¹⁶ J. Stankiewicz, *Wczesnośredniowieczne koncepcje kościoła cysterskiego w Oliwie*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej”, Architektura (dalej cyt. ZNPGA) 1: 1958 s. 61–102.

¹⁷ Zob. przypis 6; Recenzja: Z. Świechowski, *Dwa polskie cisterciensia*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 4: 1959 s. 307–308; Tenże, *Budownictwo romańskie w Polsce, Katalog zabytków*, Wrocław 1963 s. 185–190.

1975. Przeprowadzono wówczas badania archeologiczne i architektoniczno-konserwatorskie. W ich efekcie opublikowano kilka sprawozdań¹⁸ oraz jeden większy artykuł A. Piwka¹⁹. Autor polemizuje w nim z tezą J. Stankiewicza o istnieniu w trzeciej fazie obejścia²⁰, i proponuje rozwiązanie alternatywne²¹. Publikując wyniki badań architektonicznych, w przekonujący sposób tłumaczy nietypową formę tzw. filara nr 1, porusza również problem fasady trzeciego kościoła oliwskiego. Poza tym praca zawiera wiele postulatów badawczych i konserwatorskich. Ostatnio, na temat romańskiej architektury w Oliwie wypowiedziała się A. Błażejewska, publikując fragmenty swojej pracy magisterskiej, napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. M. Kutznera²².

Najwcześniejsze działania budowlane w Oliwie przypadają na czwartą ćwierć XII w. Wzniesiono wówczas świątynię, której relikty zachowały się w dwu zachodnich przęsłach prezbiterium i obejścia²³. Na ich podstawie można przeprowadzić rekonstrukcję jej formy. Była to budowla wzniesiona z cegły na kamiennym fundamencie – mały, jednonawowy kościółek, zamknięty prawdopodobnie apsydą, którego długość w przybliżeniu wyznacza zachowany w obejściu cokół. Do korpusu od południowego zachodu przylegała okrągła wieżyczka ze schodami prowadzącymi na poddasze. Naroża budowli ujęto lizenami, całość zaś zwieńczono podokapowym fryzem ze zdwojonych półko-

¹⁸ J. Stankiewicz, *Odkrycia oliwskie w roku 1968*, ZNPGA 10: 1970 s. 113–117; B. Lepówna, *Badania archeologiczno-architektoniczne w obrębie kościoła i zabudowań klasztornych pocysterskich w Oliwie w roku 1973*, ZNPGA 12: 1975 s. 155; Z. Hołowińska, B. Lepówna, *Badania archeologiczno-architektoniczne w obrębie pocysterskiego zespołu klasztorowego w Gdańsku-Oliwie w 1974 roku*, ZNPGA 14: 1977 s. 161–170; A. Piwek, M. Biskup, *Nowe źródło wiadomości do dziejów katedry oliwskiej*, ZNPGA 19: 1980 s. 191–197; A. Piwek, *Prace konserwatorskie przy fasadzie kościoła pocysterskiego w Oliwie w latach 1971–1972*, ZNPGA 20: 1981 s. 147–169; B. Lepówna, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w obrębie pocysterskiego zespołu klasztorowego w Oliwie*, w: *Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1992 s. 289–300.

¹⁹ A. Piwek, *Badania architektoniczne i prace restauratorskie naw bocznych oraz północnej i wschodniej części obejścia kościoła pocysterskiego w Oliwie w latach 1974 i 1975*, ZNPGA 14: 1977 s. 105–132.

²⁰ *Tamże*, s. 131, przypis 22.

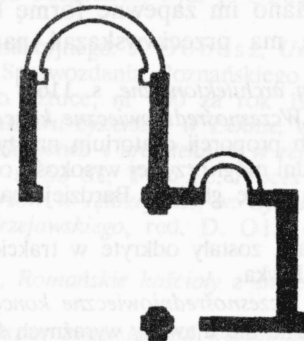
²¹ *Tamże*, s. 117, rys. 7.

²² A. Błażejewska, *Die Bauform der ersten Zisterzienserkirche in Oliva*, w: *Kunst im Ostseeraum. Mittelalterliche Architektur und ihre Rezeption*, Greifswald 1990 s. 65–70.

²³ J. Stankiewicz, *Wczesnośredniowieczne koncepcje*, s. 73, 76–78; Z. Świechowski, *Budownictwo romańskie*, s. 188.

1. Pierwszy kościół oliwski, lata osiemdziesiąte XII wieku. Rys. L. Wetesko.

2. Oliwa II, ok. 1200–1215. Rys. L. Wetesko.

listych arkadek. Przesklepione krzyżowo wewnątrz rozświetlały dwa półkolistie zasklepiene okna o ukośnych ościeżach, wypełnionych niegdyś wałkiem. Badacze uznają ten obiekt bądź za zamkniętą całość²⁴, bądź za fragment niezrealizowanej do końca koncepcji architektonicznej²⁵.

Drugi etap budowy musiał nastąpić wkrótce po przerwie, gdyż detal architektoniczny południowego ramienia transeptu zbliżony jest formą i chronologicznie do użytego w niskim, jednonawowym kościółku. W trakcie tej kampanii budowlanej ukończono południowe ramię transeptu. Nowo zbudowana partia była wyższa o około 3 m od starszej budowli (tzw. oratorium – Oliwa I). Mur zwieńczono fryzem ze zdwojonych, półkolistych arkadek. Południowy szczyt wypełniono dekoracyjnym ceglany wążkiem *opus spicatum*, z pionowymi laskami przechodzącymi w półkoliste arkadki na konsolach²⁶. Naroża bryły transeptu ujęto lizenami, wewnątrz rozświetlały okna, po których pozostały przemurowania o szerokości przeszło 2,5 m – zapewne biforia²⁷. Do tej fazy zdaje się przynależać również zamurowana obecnie arkada, której pozostałość widoczna jest na osi wschodniej ściany. Prawdopodobnie przez nią wewnątrz południowego ramienia transeptu otwierało się na apsydę²⁸. Budowniczym tej części kościoła planowali założenie sklepień, zamiaru tego jednak nie zrealizowali²⁹. Podwyższenie transeptu pociągnęło za sobą przebudowę oratorium. Zlikwidowano w nim sklepienie i wieżyczkę schodową, podciągnięto mury do nowej wysokości. Zamuroowano stare okna, wybijając nowe znacznie wyżej, tak że przecinały pierwotny fryz podokapowy. Nadano im zapewne formę biforiów.

Wydaje się, iż nie ma przeciwwskazań natury historycznej, jak

²⁴ A. Piwek, *Badania architektoniczne*, s. 116.

²⁵ J. Stankiewicz, *Wczesnośredniowieczne koncepcje*, s. 76–77 pisze: „... wnosząc z bardzo niskich proporcji oratorium należy wątpić czy ewentualnie planowany korpus zachodni mógł przy tej wysokości otrzymać oświetloną własnymi oknami bazylikową nawę główną. Bardziej realna w takich warunkach byłaby pseudobazylika”.

²⁶ Ślady po laskowaniach zostały odkryte w trakcie prac konserwatorskich prowadzonych przez A. Piwka.

²⁷ J. Stankiewicz, *Wczesnośredniowieczne koncepcje*, s. 79–80.

²⁸ Badania archeologiczne nie ujawniły wyraźnych śladów po fundamentach na zewnątrz wschodniej ściany południowego ramienia transeptu. Jednak teren ten uległ bardzo silnemu zniszczeniu, a warstwy zostały przemieszane w okresie nowożytnym.

²⁹ Świadczą o tym narożne słuszki i tarcze przyściennie, zob. J. Stankiewicz, *Wczesnośredniowieczne koncepcje*, s. 83; Z. Świechowski, *Budownictwo romańskie*, s. 188.

i artystycznej, by uznać Oliwę I (oratorium) i Oliwę II (prezbiterium z południowym ramieniem transeptu) za kościoły wznoszone przez fundatora i jego następców. Małe oratorium mogło powstać jeszcze w latach osiemdziesiątych XII w., tuż przed przybyciem cystersów, i następnie przekazane szarym mnichom³⁰. Z dziejów innych klasztorów cysterskich wiemy, iż pomiędzy wystawieniem dokumentu fundacyjnego a momentem przybycia stałego konwentu upływało wiele lat. Reguła zakonna stawiała przed fundatorem wiele wymagań. Sprowadzając mnichów musiał, poza zabezpieczeniem majątkowym, zapewnić nowemu konwentowi dach nad głową i miejsce modlitwy³¹. Tak było w przypadku Jędrzejowa, gdzie arcybiskup Janik wznosił dla cystersów kościół³². Relikty przedcysterskiej zabudowy odkryto również w wielkopolskim Łeknie³³. Nie wykluczone, że istniały też w innych klasztorach. Stan taki był logiczny i zgodny z zaleceniami Kapituły Generalnej. W ramach procesu fundacyjnego przewidywano okres funkcjonowania zabudowy prowizorycznej, stanowiącej bazę dla kształtującej się nowej wspólnoty. Na czas wyjaśnienia się statusu prawno-ekonomicznego nowego klasztoru wznoszono często skromne obiekty sakralne, planując ich późniejszą rozbudowę³⁴.

Dokument fundacyjny Oliwy wydany przez księcia Sambora I w

³⁰ Fundacja taka była możliwa zwłaszcza dlatego, że według tradycji klasztornej książęta pomorscy posiadali w Oliwie swoją siedzibę, która miała znajdować się w miejscu dzisiejszego pałacu opackiego, zob. *Annales Monasterii Olivensis Ord. Cist. Aetata Posteriores*, wyd. P. Czaplowski, Toruń 1916–19, „Fontes” t. 20 s. 17.

³¹ Schemat procesu fundacyjnego: J. Dobosz, *Uwagi o fundacji opactwa cystersów w Sulejowie*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”. Wydział Nauk o Sztuce, nr 100 za rok 1982 s. 77–78; Tenże, *Dokument fundacyjny klasztoru cystersów w Łeknie*, w: *Studia i materiały do dziejów Pałuk*, tom I. *Osadnictwo i architektura w rejonie Łekna*, red. A. M. Wyrwa, Poznań 1989 s. 53–83; Tenże, *Proces fundacyjny i pierwotne uposażenie opactwa cystersów w Jędrzejowie*, w: *Cystersi w Polsce. W 850-lecie fundacji opactwa jędrzejowskiego*, red. D. Olszewski, Kielce 1990 s. 40–80.

³² A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi*, Wrocław 1974 s. 124–128.

³³ A. M. Wyrwa, *Klasztor cysterski pod wezwaniem NMP i św. Piotra w Łeknie – stan badań architektoniczno-archeologicznych*, w: *Historia i kultura cystersów*, s. 305–320; Tenże, *Stan badań nad architekturą ze stanowiska nr 3 w Łeknie*, w: *Studia i materiały do dziejów Pałuk*, s. 137–188.

³⁴ Logikę takiego postępowania potwierdzają przypadki translokacji konwentu w kilka lat po fundacji. Przenoszący się zakonnicy zostawiali tylko małe kaplice (np. Kacice–Mogiła).

1188 r.³⁵ nie określa dokładnie pochodzenia mnichów oliwskich. W literaturze, za klasztor macierzysty przyjęto opactwo w Kołbaczu³⁶. Wydaje się jednak, że Kołbacz w momencie tworzenia Oliwy nie dysponował tak silnym konwentem, by móc sprostać warunkom stawianym domowi macierzystemu. Najprawdopodobniej opactwo kołbackie w osobie Ewerarda pośredniczyło tylko w akcie filiiowania Oliwy przez klasztor duński z Esrum na czele³⁷. Źródła nie są też jednomyślne co do osoby fundatora. Sambor I nadając cystersom uposażenie, czynił to wedle testamentu swego ojca Subisława. Jednak za donatora historycy uznają tego pierwszego³⁸. Niejednoznaczny też był cel fundacji. Obok podstawowego – dewocyjnego, nie była ona pozbawiona celów politycznych. Założenie Oliwy miało za zadanie podniesienie prestiżu młodej dynastii. Był to ważny gest książąt pomorskich, mający potwierdzić fakt usamodzielnienia się i wzrostu ich roli politycznej³⁹. Dla okresu powstania Oliwy znamienne jest ich zbliżenie z Danią⁴⁰. Wynikało ono z niezależnościowych dążeń panów Pomorza Wschodniego, próbujących zerwać zależność od seniora krakowskiego⁴¹.

Oprócz wymienionych, sprowadzeniu cystersów przyświecały zapewne jeszcze inne cele – gospodarcze⁴² i misyjne – mnisi mieli utwierdzić chrześcijaństwo na Pomorzu Gdańskim oraz prowadzić misję wśród Prusów w Pomezanii⁴³. Ranga fundacji wymagała odpo-

³⁵ G. Labuda, *Ze studiów*, s. 122–130, kwestionuje datę wystawienia dyplomu podaną w kopii – 18 marca 1178. Według autora data 1178 powstała w wyniku błędu kopisty, który opuścił w trakcie przepisywania jedną dziesiątkę – winna brzmieć 1188. Zob. też S. M. Szacherska, *Opactwo oliwskie*, s. 924–928.

³⁶ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster der provinz Pommern*, Bd. 1, Stettin 1924 s. 255; S. M. Szacherska, *Opactwo oliwskie*, s. 925; K. Dąbrowski, *Opactwo cystersów*, s. 27.

³⁷ H. Чтoпocka, *Пoвcтaниe и рoзвoј вeлeкoј влaднości зeмcкoј oпaчтвa цыcтepcвoв в Кoлбaчy в XII–XIV вeкy*, Poznań 1953 s. 33–34.

³⁸ S. Kujot, *Dzieje Prus*, s. 286; G. Labuda, *Ze studiów*, s. 121–130; K. Dąbrowski, *Opactwo cystersów*, s. 31.

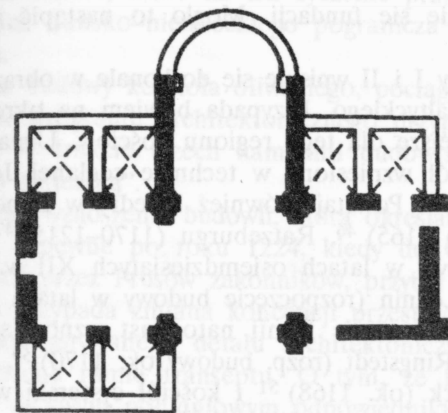
³⁹ S. M. Szacherska, *Opactwo oliwskie*, s. 925.

⁴⁰ *Tamże*.

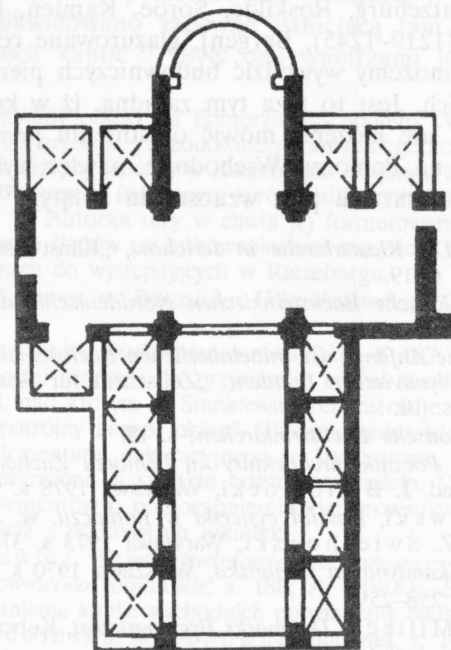
⁴¹ R. Grodecki, *Dzieje Polski do 1194 roku*, w: *Dzieje Polski średnio-wiecznej*, t. 1, Kraków 1926 s. 161; *Historia Pomorza*, t. 1 cz. 1 s. 403–405.

⁴² K. Dąbrowski, *Opactwo cystersów* s. 31.

⁴³ S. Kujot, *Dzieje Prus*, s. 290–293, 428, 434–435; S. M. Szacherska, *Opactwo oliwskie*, s. 941–942; J. Powierski, *Stosunki polsko-pruskie do 1230 roku, ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego*, Toruń 1968 s. 124–127.

3. Oliwa III (1 faza), po roku 1224. Rys. L. Wetesko.

4. Oliwa III (2 faza), po roku 1236. Rys. L. Wetesko.

wiedniej oprawy, której ważnym elementem była architektura. Impulsem do podjęcia prac nad nowym większym kościołem (Oliwa II) było ustabilizowanie się fundacji. Mogło to nastąpić na przełomie XII i XIII w.

Realizacja Oliwy I i II wpisuje się doskonale w obraz architektury całego Niżu Nadbałtyckiego. Przypada bowiem na okres, w którym powstają najważniejsze dla tego regionu kościoły. Uznawany za najwcześniejszy kościół wzniesiony w technice ceglanej Jerichow, rozpoczęto w 1153 r.⁴⁴ Powstają również katedry w Lubece (1163)⁴⁵, Brandenburgu (po 1165)⁴⁶, Ratzeburgu (1170–1215)⁴⁷ i Kamieniu (rozpoczęcie budowy w latach osiemdziesiątych XII w.)⁴⁸ oraz kościół cysterski w Lehnin (rozpoczęcie budowy w latach osiemdziesiątych XII w.)⁴⁹. Na terenie Danii natomiast wznosi się wschodnią partię kościoła w Ringstedt (rozp. budowy ok. 1170)⁵⁰, grobowy kościół w Kalungbork (ok. 1168)⁵¹ i kościół cysterski w Soroe (lata sześćdziesiąte–siedemdziesiąte XII w.)⁵².

We wspomnianych budowlach pojawia się identyczny z oliwskim detal architektoniczny – fryzy arkadkowe ze zdwojonych półkolistych arkadek (Lehnin, Ratzeburg), dekoracja *opus spicatum* w szczytach [Lubeka, Ratzeburg, Roskilde, Soroe, Kamień, Neukloster – kościół cysterek (1219–1245), Bergen], glazurowane cegły.

Z tego kręgu możemy wywodzić budowniczych pierwszych dwóch kościołów oliwskich. Jest to teza tym zasadna, iż w końcu XII i na początku XIII w. nie możemy mówić o istnieniu jakiegokolwiek tradycji budowlanej na Pomorzu Wschodnim, a więc wykluczyć należy udział lokalnego warsztatu przy wznoszeniu świątyń⁵³. Fakt, iż na-

⁴⁴ J. Zisner, *Die Klosterkirche in Jerichow*, „Kunstwissenschaftliche Studien”, Bd. 26:1940 s. 19.

⁴⁵ N. Zaskę, *Gotische Backsteinkirchen Norddeutschlands*, Leipzig 1970 s. 17.

⁴⁶ O. Stiehl, *Die Anfänge des mittelalterlichen Backsteinbaues in Deutschland und den Skandinavischen Landern*, „Zeitschrift für Geschichte der Architectur” 6: 1913 s. 10.

⁴⁷ N. Zaskę, *Gotische Backsteinkirchen*, s. 18.

⁴⁸ Z. Radacki, *Początki architektury na Pomorzu Zachodnim*, w: *Sztuka pobraża Bałtyku*, red. J. Białostocki, Warszawa 1978 s. 90.

⁴⁹ Z. Świechowski, *Kościół cysterski w Kolbaczcu*, w: *Sztuka Pomorza Zachodniego*, red. Z. Świechowski, Warszawa 1973 s. 37–38.

⁵⁰ A. Tuulse, *Skandynawia romańska*, Warszawa 1970 s. 257.

⁵¹ *Tamże*, s. 257, 258–259.

⁵² H. Lund, K. Millech, *Danmarks Bygningskunst*, København 1963; Z. Radacki, *Początki architektury*, s. 90.

⁵³ Najwcześniejsze fazy kościoła oliwskiego przyjmuje się w literaturze za

dano im taką formę, jest efektem wyboru przez fundatora i jego następców warsztatów, które na ich życzenie przyniosły rozwijającą się na terenach duńsko–niemieckiego pogranicza architekturę wraz z jej detalem.

Trzecia faza budowy kościoła oliwskiego, pociągająca za sobą całkowitą zmianę programu architektonicznego przypada na lata 1224 – ok. 1250. W trakcie trzech kampanii budowlanych nadano mu formę „czysto cysterską”.

Pierwszy etap wznoszenia budowli, którą określam jako Oliwa III, rozpoczął się zapewne po roku 1224, kiedy do Oliwy, na miejsce wymordowanych przez Prusów zakonników, przybył nowy konwent⁵⁴. Na ten okres przypada zmiana koncepcji przestrzennej i zarzucenie wcześniej wykorzystywanego detalu architektonicznego. Wzniesiono wówczas północne ramię transeptu. O tym, że nie powstało ono równocześnie ze swym południowym odpowiednikiem świadczą inny format cegły i zasadniczo odmienny system zdobniczy⁵⁵. Transept północny otrzymał dwie bliźnie, prostokątne kaplice wschodnie, otwierające się nań ostrołukowymi arkadami⁵⁶. Tak sam kształt nadano wzniesionemu wcześniej południowemu ramieniu, w którego wschodniej ścianie zlikwidowano zapewne istniejącą tam apsydę i wybito arkady do dwóch kaplic⁵⁷. Były one wnętrzami jednoprzestłowymi,

za pierwszy murowany obiekt na Pomorzu Wschodnim. A. Błażejewska, *Die Bauform*, s. 67 sugeruje, że budowniczy romańskiego kościoła w Oliwie wywodzi się z kręgu strzechy katedry w Ratzeburgu. Uważam, że teza jest w pełni zasadna. Stamtąd zapewne fundatorzy sprowadzili architekta, który wznosił kościoły: Oliwa I i II. Autorka tezy w chwili jej formułowania nie знаła odkrytych przez A. Piwka śladów po laskowaniach w szczytcie z dekoracją *opus spicatum*, analogicznych do występujących w Ratzeburgu.

⁵⁴ *Annales Colbacenses*, w: *Preussisches Urkundenbuch*, t. 1, Königsberg 1882 s. 484.

⁵⁵ Z. Świechowski, *Budownictwo romańskie*, s. 187. Elewację ujęto silnie zaakcentowanymi lizenami. W przyziemiu, na osi fasady, umieszczono ostrołukowy portal, nad którym J. Stankiewicz rekonstruuje „dekoracyjny, podwójny, a może potrójny zespół okien” (*Wczesnośredniowieczne koncepcje*, s. 81). Istotnymi elementami dekoracyjnymi są kwadratowe, ukośnie ustawione blendy, oraz umieszczona w szczytcie czterolistna rozeta. Obok tych wyraźnie gotycyzujących elementów o północnoniemieckiej proveniencji, pojawia się jeszcze romański fryz z półkolistych arkadek.

⁵⁶ J. Stankiewicz, *Wczesnośredniowieczne koncepcje*, s. 80; Z. Świechowski, *Budownictwo romańskie*, s. 188; A. Piwek, *Badania architektoniczne*, s. 116; Istnienie kaplic wschodnich potwierdziły badania archeologiczne – zob. Z. Hołowińska, B. Lepówna, *Badania*, s. 163.

⁵⁷ J. Stankiewicz, *Wczesnośredniowieczne koncepcje*, s. 80–81; oraz A. Piwek, *Badania*, s. 117 uważają, że przy południowym ramieniu transeptu

prawdopodobnie podzielonymi między sobą tylko pasami gurtowymi⁵⁸. Ramię północne zostało jeszcze wzbogacone o dwie kaplice zachodnie⁵⁹. Przerwa w budowie, która nastąpiła po wzniesieniu północnego ramienia transeptu i przebudowie południowego być może związana była z kolejnym napadem Prusów w 1236 roku⁶⁰. Prace wznowiono zapewne zaraz po kataklizmie. Ważnym ku temu impulsem był dokument wystawiony w 1239 r. przez legata papieskiego, wzywającego ludność do odbudowy kościoła i klasztoru oliwskiego⁶¹. Trwały one do połowy stulecia z przerwą w 1243 r., kiedy Oliwę spustoszyli Krzyżacy⁶².

W drugim etapie tej fazy rozpoczęto budowę korpusu nawowego w systemie wiązanym. Wzniesiono dwa przęsła nawy głównej⁶³. Na zewnątrz, w połowie długości korpusu, założono lizeny-przypory. Wewnątrz odpowiadały im pilastry. Na osi każdego przęsła znajdowały się okna o ościeżach ujętych profilem wałka. Zachowały się po nich przemurowania, których wielkość świadczy, iż były to biforia⁶⁴. Ściany korpusu wsparto na silnie rozczłonkowanych filarach i przeparto je ostrołukowymi arkadami, których gurdy spływają na półkolumny z trapezowymi kapitelami. Rytm arkad wyznaczał przęsła naw bocz-

nie zrealizowano kaplic wschodnich. Badania archeologiczne nie wykazały jednoznacznie obecności fundamentów apsydy i kaplic, gdyż eksplorowane warstwy zostały zniszczone i przemieszane w okresie nowożytnym. Odkryto tylko dwa wielkie głazy, które mogą być najniższą częścią zniszczonego fundamentu – zob. Z. Hołowińska, B. Lepówna, *Badania*, s. 163–164. Uważam jednak, że fakt wstawienia arkad jest równoznaczny z założeniem kaplic.

⁵⁸ Zob. wyniki badań archeologicznych – Z. Hołowińska, B. Lepówna, *Badania*, s. 163–164; J. Stankiewicz, *Wczesnośredniowieczne koncepcje*, s. 80.

⁵⁹ J. Stankiewicz, *Wczesnośredniowieczne koncepcje*, s. 82; Z. Świechowski, *Budownictwo romańskie*, s. 188. Zachował się ślad po zamurowanej arkadzie oraz ślad po wrębie, na którym wsparto wspólny dła obu kaplic dach pulpitowy.

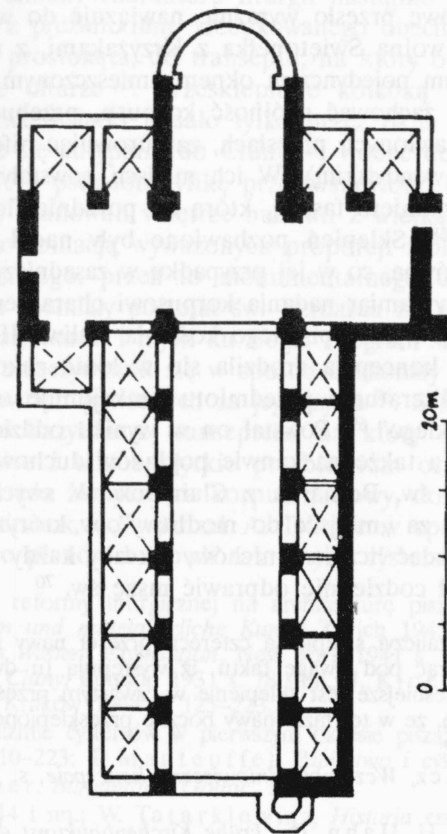
⁶⁰ *Annales et notae Colbazienses. Monumenta Germaniae Historica*, wyd. G. H. Pertz, Bd. 19, Hannoverae 1862 s. 716.

⁶¹ *Pommerellisches Urkundenbuch*, wyd. M. Perlbach, Danzig 1882 s. 58 nr 68.

⁶² *Starsza kronika oliwska. Scriptores Rerum Prusicarum*, Bd. 1, Leipzig 1861 s. 684.

⁶³ Szerokość nawy północnej wyznacza arkada łącząca ją z transeptem. Nawa południowa była węższa, gdyż przylegały do niej krużganki. Zob. J. Stankiewicz, *Wczesnośredniowieczne koncepcje*, s. 83.

⁶⁴ J. Stankiewicz, *Tamże*, s. 83 sugeruje istnienie nawet triforiów. Wyżej zwróciliśmy uwagę na możliwość istnienia biforiów w prezbiterium i transepcie. Pojawienie się podobnego rozwiązania w korpusie pozwoliłoby, mimo wieoetapowości budowy, na utrzymanie formalnej spójności całego obiektu.

5. Oliwa III (3 faza), po roku 1243. Rys. L. Wetesko.

nych, które z pewnością otrzymały sklepienia. Świadectwem tego jest sklepienie krzyżowe na gurtach, zachowane w czwartym przęśle południowej nawy bocznej⁶⁵. Prace w korpusie przerwano gwałtownie, gdyż za drugim przęsłem nawy głównej nie odnaleziono żadnych śladów po fasadzie. Być może przyczyną takiego stanu rzeczy był najazd Krzyżaków⁶⁶. Działania budowlane wznowiono wkrótce. W ich wyniku przedłużono partię zachodnią o jeszcze jedno przęśle w systemie wiązanym. Nowe przęśle wyraźnie nawiązuje do wcześniejszych, powstałych przed wojną Świętopętka z Krzyżakami, z tą różnicą, że oświetlono je dużym pojedynczym oknem umieszczonym na osi ściany północnej⁶⁷. Aby zachować spójność korpusu, przebudowano okna we wcześniej postawionych przęsłach, zamurowując biforia (przemurowania w wątku wendyjskim). W ich miejscu powstały otwory pojedyncze. Całość zamknięto fasadą, którą od południa flankowała wieżyczka schodowa⁶⁸. Sklepień pozbawione były nadal prezbiterium, transept i nawa główna, co w jej przypadku w zasadniczy sposób zmniejszyło pierwotny zamiar nadania korpusowi charakteru wiązanego.

Przy wznoszeniu wyżej opisanego kościoła (Oliwa III), zastosowano plan, którego koncepcja zrodziła się w łonie zakonu cystersów w Burgundii. W literaturze przedmiotu funkcjonuje on pod nazwą „planu bernardyńskiego”⁶⁹. Powstał on w wyniku oddziaływania przepisów zakonnych, a także na kanwie poglądów duchowego przywódcy kongregacji — św. Bernarda z Clairvaux. W swych założeniach uważał on kościół za „miejsce do modlitwy”, w którym liczba ołtarzy winna odpowiadać liczbie mnichów, tak aby każdy w nich, zgodnie z regułą, mógł codziennie odprawić mszę św.⁷⁰

⁶⁵ J. Stankiewicz zaliczył sklepienia czterech przęseł nawy południowej do jednej fazy, nie biorąc pod uwagę faktu, iż występują tu dwa ich rodzaje. Chronologicznie wcześniejsze jest sklepienie w czwartym przęśle — krzyżowe na gurtach. Uważam, że w tej fazie nawy boczne przesklepiono w ten sposób.

⁶⁶ Zob. przypis 62.

⁶⁷ J. Stankiewicz, *Wczesnośredniowieczne koncepcje*, s. 76, 84.

⁶⁸ *Tamże*, s. 84.

⁶⁹ Zob. literatura: H. Hahn, *Die Frühe Kirchenbaukunst der Zisterzienser. Untersuchungen zur Baugeschichte von Kloster Eberbach und ihre europäischen Analogien in 12. Jh.* Berlin 1957 s. 91 nn.; W. Rug, *Der „Bernardinische Plan“ in Rahmen der Reformorden der Zisterzienser im 12. Jahrhundert*, Völklingen/Saar 1983 s. 83–91; E. Badstübner, *Kirchen der Mönche. Die Baukunst der Reformorden im Mittelalter*, Berlin 1980 s. 135–139; T. Manteuffel, *Papiestwo i cystersi ze szczególnym uwzględnieniem ich roli w Polsce na przełomie XII/XIII wieku*, Warszawa 1955 s. 29–32; W. Tatarkiewicz, *Historia estetyki*, t. 2, Wrocław 1962 s. 217.

⁷⁰ R. Branner, *Burgundian Gothic Architecture*, London 1960 s. 14.

U szarych mnichów mamy do czynienia z analogicznym procesem, jak u benedyktynów — przestrzeń architektoniczna kształtowana jest przez liturgię, która nabrała u cystersów charakteru bardziej kameralnego⁷¹. Ich kościoły niedostępne były dla świeckich⁷², nie odbywały się w nich wielkie procesje, tak charakterystyczne dla kościołów pielgrzymkowych. Niepotrzebny więc był wielki chór.

W wyniku zmiany charakteru liturgii nastąpiło przesunięcie ważności miejsca z prezbiterium, zredukowanego obecnie do płytkiej formy na rzucie prostokąta, do transeptu, na który otwierały się kaplice mieszczące ołtarze⁷³. Przesklepione kolebką wewnątrz były stonkowo niskie. Światło padało tylko przez okna naw bocznych — uchwytne staje się antypatia do Cluny — wobec dekoracyjności, blasku i jasności — pseudobazylikę przeciwstawiono bazylice⁷⁴. Architekci cysterscy planowali wewnątrz budowli z wielką ekonomią — ich kościół jest kombinacją wyważonych proporcji i plastycznego modelowania, skromnego, przez to monumentalnego detalu⁷⁵. Wnętrza te rzeczywiście spełniały postulat św. Bernarda z Clairvaux, swą surowością kierowały wzrok i myśli ku Bogu. Program sformułowany przez św. Bernarda urzeczywistnił się w sposób doskonały tylko w najwcześniejszych budowlach powstałych za jego życia⁷⁶. Schemat ten — trójnawowa pseudobazylika z transeptem, na który otwierały się prostokątne kaplice i także płytkie prezbiterium oraz prosta, pozbawiona wież fasada zamykająca korpus nawowy, dominuje w klasztorach linii Clairvaux, co wykazał A. Dimier w sporządzonym przez siebie zestawie planów budowli sakralnych cystersów⁷⁷. We Francji

⁷¹ O wpływie reformy liturgicznej na architekturę piszą: W. Weisbach, *Religiöse Reform und mittelalterliche Kunst*, Zürich 1945 s. 41 i nn.; P. H. Lang, *Misc in Western Civilisation*, New York 1941 s. 79 i nn.; J. Evans, *Monastic life at Cluny*, London 1931 s. 78 i nn.; J. Kłoczowski, *Wspólnoty chrześcijańskie*, Kraków 1964 s. 125–223.

⁷² O izolacjonizmie cystersów w pierwszym okresie piszą: J. Kłoczowski, *Wspólnoty*, s. 210–223; T. Manteuffel, *Papiestwo i cystersi*, s. 29–36.

⁷³ R. Branner, *Burgundian Gothic*, s. 14.

⁷⁴ *Tamże*, s. 14 i nn.; W. Tatarkiewicz, *Historia estetyki*, s. 217.

⁷⁵ L. Wetesko, *Architektura*, w: *Cystersi w średniowiecznej Polsce — kultura i sztuka. Katalog wystawy*. Warszawa 1991 s. 50–51.

⁷⁶ K. Białoskórska, *Kierunki ewolucji architektury cysterskiej w XIII wieku*, w: *Sztuka i ideologia XIII wieku*, red. P. Skubiszewski, Wrocław 1974 s. 30. Autorka opiera się na wynikach badań przeprowadzonych przez A. Dimiera, opublikowanych w formie zestawów planów kościołów opackich: *Recueil de plans d'églises cisterciennes*, t. 1–2, Grignen-Paris 1949; *Tenże*, *Supplément*, t. 1–2, Grignen-Paris 1967.

⁷⁷ W wieku XII prawie 60 opactw linii Clairvaux posłużyło się planem bernardyńskim.

jest on popularny za życia św. Bernarda, po jego śmierci w 1153 r. zarzuca się go na rzecz form bardziej skomplikowanych. Wyrazem jego jest rozpoczęcie w 1154 r. przebudowy macierzystego kościoła świętego — Clairvaux⁷⁸. Przy zmniejszaniu się popularności omawianego planu na terenie Francji i Anglii, zauważamy równoczesny jej wzrost we Włoszech, Skandynawii i Europie Środkowej. Nie pojawia się on prawie wcale na zachód od Pirenejów⁷⁹.

Rozprzestrzenienie się tej formy architektonicznej wiąże się ściśle z rozrostem struktur zakonu i jego ekspansją⁸⁰. Model ten sprawdzał się na terenach o nikłej własnej tradycji budowlanej — w Burgundii był anachronizmem, na innych obszarach szczytem awangardy. Wraz z oddalaniem się w czasie okresu rządów św. Bernarda, następuje odchodzenie od klasycznego modelu bernardyńskiego, zastępowanego formami nawiązującymi do lokalnych doświadczeń architektonicznych tych prowincji, w których zakładano nowe klasztory⁸¹. W efekcie syntezy, łączącej klasyczną wersję planu z formami właściwymi sztuce różnych regionów, uzyskano nowe możliwości kształtowania przestrzeni. Jest to charakterystyczny trend dla architektury cystersów w drugiej połowie XII i w XIII w. Wówczas wzrasta znacznie liczba kościołów będących modyfikacją typu bernardyńskiego np. w kościołach belgijskich i hiszpańskich; proste zamknięcie prezbiterium zastąpiono półkolistą lub poligonalną apsydą⁸². W wielu obiektach niemieckich pobrzmiewa benedyktyńska tradycja chórów schodkowych, których wzór zaczerpnięto z kościołów kongregacji Hirsau⁸³. W Europie Środkowej i Północnej sporadycznie spotykamy przerzuty kościoła w typie bernardyńskim — np. w Alvastrze⁸⁴, czy w Esrøm⁸⁵.

⁷⁸ Przebudowę prowadzono w latach 1154–1174. Zob. M. Aubert, *L'architecture cistercienne en France*, t. 2, Paris 1947 s. 249–250.

⁷⁹ K. Białoskórska, *Kierunki ewolucji*, s. 31.

⁸⁰ J. Kłoczowski, *Wspólnoty*, s. 220.

⁸¹ O odmiennej formie architektury cystersów w Danii pisze P. Nørlund, *Sorø county. Danish Churches*, Kopenhaga 1940 s. 28 i nn. Na specyfikę wczesnej architektury zakonnej w Niemczech wskazuje W. Krönig, *Altenberg und die Baukunst der Zisterzienser*, Gladbach 1973 s. 26–30; H. Magirius, *Zisterzienserarchitektur im Bistum Meissen*, w: *Aspekte zur Kunstgeschichte von Mittelalter und Neuzeit*, Weimar 1971 s. 122–132; K. Białoskórska, *Kierunki ewolucji*, s. 30, tam literatura do architektury włoskiej.

⁸² Zob. plany: A. Dimier, *Recueil*, nr 55, 154, 189, 193, 213, 232.

⁸³ W. Krönig, *Altenberg*, s. 26; H. Magirius, *Zisterzienserarchitektur*, s. 132; Por. także: H. P. Eydox, *L'architecture des églises cisterciennes d'Allemagne*, Paris 1952, gdzie omówiono poszczególne obiekty.

⁸⁴ A. Dimier, *Recueil*, t. 2, pl. 9.

⁸⁵ *Tamże*, pl. 104; V. Lorentzen, *De danskècistercienser Bygninghistorie*,

jednak są to przykłady odosobnione. Dominującą jest tam architektura nawiązująca do kształtującej się miejscowej tradycji budowlanej. W tym też kręgu należy szukać źródeł planu i formy kościoła Oliwa III. W kościołach tych często stosuje się system wiązany, obcy architekturze cystersów w Burgundii, w Danii — w Soroe (fund. 1162)⁸⁶ czy w Løgum (fund. 1170)⁸⁷. Na terenie Niemiec w Altzelle (fund. 1162), Doberlugu (fund. 1165)⁸⁸, Lehnin (fund. 1183)⁸⁹, Buch (fund. 1192) czy w Neuzelle (fund. 1268)⁹⁰. Pojawienie się systemu wiązanego w cysterskiej architekturze na wschód od Łaby tłumaczone jest oddziaływaniem na nią miejscowej tradycji benedyktyńskiej⁹¹.

Wnętrze kościoła w Oliwie uderza nas monumentalnym potraktowaniem ścian, które pozbawione były podziałów horyzontalnych. Rytmizowały je tylko, akcentując przeszła, szerokie płaskie lizeny oraz otwierające się na nawy boczne arkady. To monumentalne operowanie dużymi płaszczyznami muru, oczyszczenie wnętrza z detalu, jest charakterystyczne dla architektury peryferyjnej, redukującej w następstwie wpływów miejscowej, surowej tradycji benedyktyńskiej program wnętrz proponowany przez środowisko burgundzkie. W podobny sposób potraktowano wnętrza kościołów cysterskich w Lehnin, Soroe, czy katedry w Ratzeburgu⁹². Z kręgu architektury pogranicza niemiecko-duńskiego wywodzi się również forma oliwskich filarów (kościół cysterski w Vitskøl⁹³ i Soroe⁹⁴) oraz wieńczące półkolumienki kapitele trapezowe⁹⁵ i bazy z obłymi szponami.

København 1941 s. 145–172.

⁸⁶ A. Dimier, *Recueil*, t. 2, pl. 281; V. Lorentzen, *De danskècistercienser*, s. 136–138.

⁸⁷ A. Dimier, *Recueil*, t. 2, pl. 180; V. Lorentzen, *De danskècistercienser*, s. 166–183.

⁸⁸ A. Dimier, *Recueil*, t. 2, pl. 94; H. Magirius, *Zisterzienserarchitektur*, s. 122–127, 129–130.

⁸⁹ A. Dimier, *Recueil*, t. 2, pl. 172; R. Haman, *Deutsche und Französische Kunst im Mittelalter. Die Baugeschichte der Klosterkirche zu Lehnin und die normanische Invasion*, Marburg 1923 s. 1–30.

⁹⁰ H. Magirius, *Zisterzienserarchitektur*, s. 122–130.

⁹¹ *Tamże*, s. 130–134.

⁹² H. D. Gross, *Dom und Domhof Ratzeburg*, Königstein im Taunus 1974 s. 42.

⁹³ V. Lorentzen, *De danskècistercienser*, s. 31 (fotografia).

⁹⁴ P. Hoffmann, *Nordischen Cistercienserkirchen unter Berücksichtigung der Backsteinbauten*, Essen 1912 s. 39.

⁹⁵ W literaturze przez długi czas trwała dyskusja na temat pochodzenia głowic trapezowych. Zainicjował ją J. Kornerup, *Die Verbindung des Klosters*

Podobne odnajdujemy w Vitskøl, Soroe, Ringstedt oraz w Kołbaczu ⁹⁶.

Pomimo zmiany koncepcji przestrzennej kościoła oliwskiego (tzw. Oliwa III), nie uległ zmianie krąg architektów. Wznoszący tę świątynię mnisi cysterscy czerpali z doświadczeń tego samego środowiska artystycznego, z którego przybyli architekci Oliwy I i Oliwy II. Pojawienie się cystersów na Niżu Nadbałtyckim postawiło przed nimi wiele nowych problemów natury budowlanej. Musieli przetransponować wyniesione z Burgundii doświadczenia konstruowania przestrzeni architektonicznej w kamieniu w nowy rodzaj materiału, jakim była cegła. Przybywając tu zastali rozwijającą się przy znacznym udziale architektów lombardzkich (komasków) architekturę ceglana. Połączenie obu doświadczeń dało nową jakość estetyczną, w którą wpisuje się realizacja Oliwy III.

Czwarty etap rozbudowy kościoła, przypadający na drugą połowę XIII w. spowodował istotne zmiany w bryle budowli ⁹⁷. Prace budowlane prowadzone w partii wschodniej, którą dotąd tworzyło podwyższone oratorium z bliźnimi kaplicami przytranseptowymi. W efekcie tej kampanii zburzono apsydę i przedłużono prezbiterium o jedno przęsło. W miejsce zlikwidowanych kaplic bliźnich, założono dwie nawy boczne, otwierające się nań czterema ostrołukowymi arkadami ⁹⁸. Nie ograniczono się przy tym do rozbudowy tej części kościoła w poziomie. Równocześnie nastąpiło podwyższenie nowo zbudowanej partii chórowej i transeptu wraz z przęsłem skrzyżowania ⁹⁹. Za przeprowadzeniem tej operacji równocześnie z rozbudową prezbiterium przemawia technika nadbudowanego muru, utrzymanego w charakterystycznej dla XIII w. manierze wendyjskiej ¹⁰⁰, oraz użycie ka-

Erstom mit dem wendischen Laendern und deren architektonische Spuren, w: „Baltische Studien” 33: 1883 wysuwając duńską genezę głowic. Przeciwwstawili się temu historycy niemieccy – F. Wigger, J. Kornerup's Forschungen über en ältesten Theil der Dargunen Klosterkirche, „Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Alterthumskunde” 49: 1884 s. 29. Kres tej bezowocnej dyskusji położył P. Hoffmann, Nordische Cistercienserkirchen, s. 108–109. Wydzielił on dwie grupy kapiteli – niemiecką – w której naroża są zaokrąglone, i duńską, w której naroża są ścięte ostro. Omawia tę dyskusję G. Chmielewski, Opactwo w Kołbaczu (praca doktorska z roku 1969 – mps w Bibliotece Instytutu Historii Sztuki w Poznaniu, M. 456).

⁹⁶ P. Hoffmann, *Nordische Cistercienserkirchen*, s. 59 – rys. 39.

⁹⁷ J. Stankiewicz, *Wczesnośredniowieczne koncepcje*, s. 61, 91.

⁹⁸ *Tamże*, s. 74, 84; A. Piwek, *Badania*, s. 117.

⁹⁹ J. Stankiewicz, *Wczesnośredniowieczne koncepcje*, s. 83–85.

¹⁰⁰ Zwraca na to uwagę J. Stankiewicz, *tamże*, s. 85.

piteli trapezowych w skrzyżowaniu, zbliżonych formą do wcześniej zastosowanych w arkadach międzynawowych korpusu.

Znamienną dla omawianej fazy jest całkowita zmiana relacji przestrzennych w partii wschodniej, jak i pomiędzy nią a korpusem. Zmianę tę należy rozpatrywać w szerszym kontekście przemian w architekturze cysterskiej, trwających już od drugiej połowy XII w. Na ten czas przypada początek procesu odchodzenia od planu bernardyńskiego. W efekcie zarzucenia krępującej tradycji budowlanej, repertuar form architektury zakonnej uległ znacznemu wzbogaceniu. Swój udział w tych przemianach miały lokalne warsztaty, pracujące przy wznoszeniu kościołów klasztornych. Zjawisko takie da się zaobserwować szczególnie na terenach o znacznych osiągnięciach architektonicznych – np. w Ile-de-France, w Anglii, Nadrenii, Saksonii czy Lombardii ¹⁰¹. Regionalizacja ta doprowadziła w końcu do stopienia się budownictwa sakralnego cystersów z miejscowym. Nie bez wpływu na to pozostaje fakt, że w wieku XIII rolę prekursora zmian formalnych i artystycznych przejmują miasta. Ośrodki cysterskie pozostając na uboczu, nie mogły uczestniczyć w tym procesie w takim stopniu, jak to czyniły chociażby zakony żebrzące ¹⁰². Z centrów tworzenia nowych form architektonicznych i ich eksportu stały się odbiorcami nowych modeli, powstałych w środowiskach pozazakonnnych ¹⁰³.

Cechą charakterystyczną zakonnych budowli, powstających po śmierci św. Bernarda (1153) jest zainspirowane przez Pontigny wydłużanie partii wschodniej ¹⁰⁴. Z tym trendem spotykamy się prawie we wszystkich ważniejszych kościołach cysterskich. Na terenie Niemiec, pod wpływem Burgundii, pojawiają się prostokątne chóry obejściowe z prostokątnymi kaplicami ¹⁰⁵. W Anglii w nawiązaniu do miejscowej tradycji katedralnej wznosi się długie trójnawowe prezbiteria zamknięte prostą ścianą ¹⁰⁶. Proces ten jest zrozumiały na tle zmian

¹⁰¹ K. Białokórska, *Kierunki ewolucji*, s. 36–37, przyp. 127–136.

¹⁰² *Tamże*, s. 41.

¹⁰³ Np. recepcję wzorca katedralnego przez cystersów omawiają: R. Branner, *St. Louis and the Court Style in Gothic Architecture*, w: *Studies in Architecture*, vol. 7, London 1965 s. 31–37; W. Krönig, *Altenberg und die Baukunst*, s. 83–85; M. Aubert, *L'architecture*, s. 223–224.

¹⁰⁴ M. Aubert, *L'architecture*, s. 213–214.

¹⁰⁵ E. Ullmann, *Die Baukunst der Zisterzienser zwischen Oberen Weser und Elbe*, Diss. Halle 1959 s. 74–76; H. P. Eydoux, *L'architecture*, s. 59–72; G. Dehio, *Geschichte der deutschen Kunst*, Bd. 1, Berlin–Leipzig 1930 s. 256 i nn.

¹⁰⁶ P. Fergusson, *Architecture of Solitude Cistercian Abbeys in Twelfth-*

zachodzących w zakonie. Jego rozwój był równoznaczny z szybkim zwiększaniem się liczby mnichów. By pozostać wiernym wskazaniom reguły nakazującej każdemu z nich codzienne odprawianie mszy św., trzeba było radykalnie zwiększyć liczbę ołtarzy w klasztorach i świątyniach. Równocześnie chóry musiały pomieścić wzrastające rzesze zakonników. Spowodowało to działania, w trakcie których partiom wschodnim zaczęto nadawać wydłużony kształt. Oliwa IV jest jednym z tych kościołów, w którym pojawił się ten trend.

Czwarta faza przebudowy kościoła jest najbardziej kontrowersyjna. Zasadniczym problemem, wokół którego toczy się dyskusja jest kształt, jaki nadano wówczas prezbiterium. Nie poruszył go w swej dysertacji H. J. Sleumer, który nie wydzielił tej fazy. Dopiero J. Stankiewicz¹⁰⁷ i A. Piwek¹⁰⁸ na podstawie badań architektonicznych przedstawili kilka różnych koncepcji rozwiązania tej zagadki. Pierwszy z nich widzi w tej części kościoła prostokątne¹⁰⁹ lub półkołiste¹¹⁰ obejście, nie wykluczając przy tym istnienia płytkich wnęk ołtarzowych w murze¹¹¹. Drugi, odrzucając program obejściowy proponuje przyjęcie koncepcji wielobocznie zamkniętego prezbiterium z wydłużonymi, prosto lub wielobocznie zamkniętymi kaplicami¹¹².

Chór trójnawowy ma swoją starą tradycję. Już w X w., w Burgundii, pojawia się jedna jego odmiana, zastosowana w Cluny II. Genetycznie wywodzi się ona w lombardzkiego nurtu tzw. pierwszej sztuki romańskiej, która w krótkim czasie pojawiła się na północ od Alp¹¹³. Świątynia wzniesiona przez opata Moiolusa stała się wzorem dla wielu późniejszych kościołów¹¹⁴. Powtarzano go tak często, że w literaturze naukowej przyjęło się nazywać to rozwiązanie „chórem benedyktyńskim”¹¹⁵. Model Cluny II – Hirsau¹¹⁶ pojawia się

Century England, Princeton 1984, tam wcześniejsza literatura.

¹⁰⁷ J. Stankiewicz, *Wczesnośredniowieczne koncepcje*, s. 61–101.

¹⁰⁸ A. Piwek, *Badania*, s. 105–132.

¹⁰⁹ J. Stankiewicz, *Wczesnośredniowieczne koncepcje*, s. 83, 98.

¹¹⁰ B. Lepówna, *Wyniki badań* (1992) s. 291.

¹¹¹ J. Stankiewicz, *Wczesnośredniowieczne koncepcje*, s. 91–92.

¹¹² A. Piwek, *Badania*, s. 117, 291.

¹¹³ K. Żurowska, *Romański kościół opactwa benedyktynów w Tyńcu*, „*Foliae Historiae Artium*” t. 6–7: 1971 s. 89–90, 105.

¹¹⁴ M. in. dla Saint-Benoît-sur-Loire, *La Charité sur Loire...* – przytaczam za K. Żurowską, *Romański kościół*, s. 106.

¹¹⁵ Terminu tego używa E. Lefèvre-Pontalis, *Les plans des églises romanes bénédictines*, „*Bulletin Monumental*” 71: 1912.

¹¹⁶ Schemat Cluny II posłużył również przy wznoszeniu licznych, powstających w duchu reformy kościołów niemieckich. Prekursorem na terenie Cesar-

również w architekturze cysterskiej. Obszar występowania zamyka się praktycznie w granicach Cesarstwa. Powstałe tu kościoły tworzą swobodną, niepowtarzalną grupę, są znakomitym przykładem oddziaływania na architekturę szarych mnichów, miejscowej benedyktyńskiej tradycji budowlanej¹¹⁷.

Budowniczo Oliwa IV sięgnęła jednak do innego źródła. Typ architektoniczny przez nich zastosowany – najprawdopodobniej chór bazylikowy zamknięty prostą ścianą wiąże się z dwoma regionami artystycznymi – z Anglią i Burgundią, skąd dociera na Niż Nadbałtycki. W Anglii jego początki wywodzą się z tamtejszej architektury katedralnej, którą R. Branner uważa za inspirującą podobne rozwiązania na kontynencie¹¹⁸. Z tego lokalnego źródła korzystali angielscy mnisi przy wznoszeniu swoich klasztorów i świątyni. Można wśród nich wydzielić dwa zasadnicze nurty – pierwszy – kościoły z chórami bez obejść (Jervaulx z kon. XIII w., Netley z ok. 1290 r., Tintern z kon. XIII w.) oraz drugi – z nie architektonicznym obejściem, z kaplicami w zamknięciu ściany wschodniej (Byland z kon. XII w., Rievaulx – część wschodnia z ok. poł. XIII w.)¹¹⁹.

Również w Burgundii i Północnej Francji prostokątny chór obejściowy ma dawną tradycję¹²⁰. Po raz pierwszy pojawia się w cysterskim kościele w Morimond, którego czas budowy przyjmuje się na lata 1155–1170¹²¹. Późniejszą realizacją jest opacki kościół w Cite-

stwa był Wilhelm – opat Hirsau (1069–1091), który w 1082 r. rozpoczął budowę kościoła św. Piotra i Pawła. Za jego rządów kongregacja Hirsau objęła swym wpływem wielką liczbę klasztorów rozsianych na terenie całych Niemiec. Zob. E. Badstübner, *Kirchen der Mönche*, s. 122–134; K. Józefowiczówna, *Trzemeszno klasztor św. Wojciecha w dwu pierwszych wiekach istnienia*, Warszawa 1978 s. 32.

¹¹⁷ W. Krönig, *Altenberg*, s. 30. Do najwcześniejszych należy kościół w Georghenthal (1152–1160). Później powstają Waldsassen, Bildhausen (fund. 1157), Bronnbach. Na terenie Austrii należy zwrócić uwagę na kościół w Zwettl. Zob. W. Krönig, *Altenberg*, s. 26–30; H. Magirius, *Zisterzienserarchitektur*, s. 123–124; *Die Kunstdenkmäler des Zisterzienserklosters Zwettl*, „*Ostmärkliche Kunsttopographie*” Bd. 29: 1940.

¹¹⁸ R. Branner, *Burgundian Gothic*, s. 48, przyp. 12; Zob. też: A. W. Clough, *English Romanesque Architecture after Conquest*, Oxford 1934 il. 27 i 29, przypis 84; G. Webb, *Architecture in Britain: The Middle Ages*, Pelican History of Art, Harmondsworth 1956 s. 35–39.

¹¹⁹ P. Skubiszewski, *Architektura opactwa cystersów w Pelplinie*, „*Studia Pomorskie*” 1: 1957 s. 58–59.

¹²⁰ E. Mäkelä, *Mittelalterliche Landkirchen aus dem Entstehungsgebiete der Gothic*, „*Beiträge zur Bauwissenschaft*” 7: 1906 Heft 7 s. 107–109.

¹²¹ H. P. Eydoux, *Morimond 1954. Une première campagne de fouilles de l'abbatiale*, w: „*Citeaux in de Nederlanden*” 6: 1955.

aux, konsekrowany w 1193 r.¹²² W ramach zakonnej architektury cystersów, repliki omawianego planu ograniczają się prawie wyłącznie do klasztorów filiiowanych przez Morimond¹²³. Najwierniejszą jest kościół w Ebrach (1200–1282) w Niemczech¹²⁴, wznoszony być może przy udziale warsztatu z Burgundii¹²⁵. Następne powstają w Walkenried¹²⁶, Riddagshausen¹²⁷ i prawdopodobnie w Georgenthal¹²⁸. Budowle te są dalszą redukcją koncepcji architektonicznej zaproponowanej przez budowniczych Morimonda. Z tego typu formą spotykamy się również na ziemiach polskich. Pełen program prostokątnego obejścia z kaplicami otrzymał kościół opacki w Lubiążu (konsekracja w 1340 r.)¹²⁹. W Henrykowie, gdzie prawdopodobnie planowano obejście z kaplicami tworzącymi niezależne od ambitu ciągi komunikacyjne, w trakcie budowy zmieniono koncepcję. Powstał praktycznie pięcionawowy chór bazylikowy, na który od wschodu otwierały się kaplice¹³⁰. Omawiany typ prezbiterium nie jest wyłącznie zarezerwowany dla zakonnej architektury cystersów, mimo że do repertuaru form charakterystycznych dla tej kongregacji zaliczył go już Villard de Honecour¹³¹. Jego zredukowany kształt – prostokątne obejście bez kaplic – nadano partiom wschodnim katedr we Wrocławiu i Krakowie¹³², później kościołom cysterskim z tzw. grupy śląsko-wielkopolskiej w Bledzewie i Paradyżu¹³³.

¹²² M. Aubert, *L'architecture*, s. 191–193.

¹²³ K. Białoskórska, *Kierunki ewolucji*, s. 32.

¹²⁴ M. Kutzner, *Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200–1330*, Toruń 1969 s. 32–33.

¹²⁵ H. Mayer, *Die Klosterkirche*, w: *Festschrift zur 800 Jahrfeier der ehemaligen Zisterzienserabtei Ebrach*, Bamberg 1927–1928 s. 24 i nn.; W. Wiesner, *Die Baugeschichte und Bauhütte der Ebracher Abteikirche 1200–1285*, Kollmütz 1958 s. 2, 29 i nn., 52 i nn.; M. Kutzner, *Cysterska architektura*, s. 32–33.

¹²⁶ E. Ullmann, *Die Baukunst der Zisterzienser*, s. 74–77.

¹²⁷ *Tamże*, s. 60–63.

¹²⁸ G. A. Fischer, *Das Zisterzienserkloster Georgenthal in Thüringen*, „Die Denkmalpflege” 8: 1906 s. 93–95; E. Ullmann, *Die Baukunst der Zisterzienser*, s. 51.

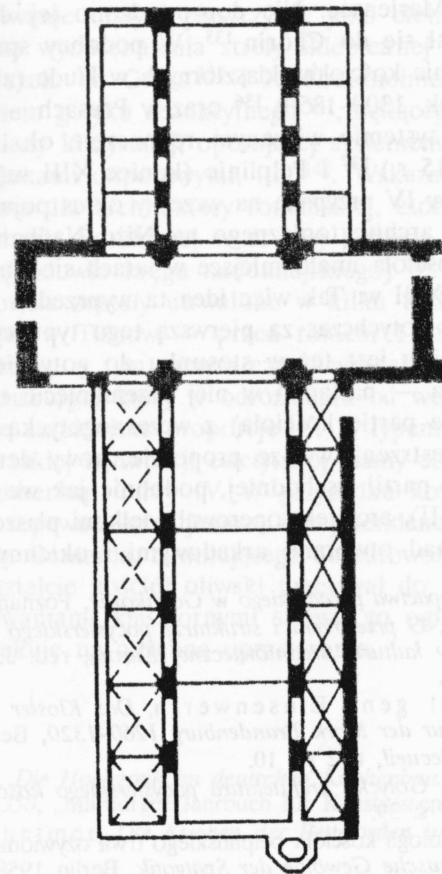
¹²⁹ E. Łużyniecka, *Średniowieczny klasztor cysterski w Lubiążu. Rozwój architektury i charakterystyka warsztatu budowlanego*, Wrocław 1990 s. 46 i nn.

¹³⁰ E. Łużyniecka, *Henryków. Klasztor cystersów*, Wrocław 1990; Zob. też: M. Kutzner, *Cysterska architektura*, s. 37.

¹³¹ A. Dimier, *Recueil*, t. 2 pl. 1; W kościołach niezakonnych pojawia się np. w katedrze w Laon R. de Lesteyrie, *L'architecture religieuse en France à l'époque gotique*, t. 1, Paris 1926 s. 41–42.

¹³² M. Kutzner, *Cysterska architektura*, s. 62–63; P. Crossley, *Gothic Architecture in the Reign of Kasimir the Great*, Kraków 1985 s. 18–95, 371–387.

¹³³ M. Kutzner, *Cysterska architektura*, s. 40; S. Wiliński, *Gotycki ko-*

6. Kościół z wczesnogotyckim prezbiterium, (Oliwa IV), lata 70–80 XII w. Rys. L. Wetesko.

Obok kościołów powtarzających dyspozycję planu Morimundu lub go redukujących, w architekturze cystersów pojawia się bazylikowy chór zamknięty prostą ścianą. S. Skibiński określa tę formę jako niewątpliwie cysterską, charakterystyczną dla południowego pobrzeża Bałtyku¹³⁴. Na lata sześćdziesiąte XIII w. przypada budowa takiego prezbiterium w Mariensee. Nie doprowadzono jej do końca, gdyż konwent przeniósł się do Chorin¹³⁵. W podobny sposób kształtuje się partie wschodnie kościołów klasztorów w Hude (z kon. XIII w.), Amelungsborn (ok. 1300–1350)¹³⁶ oraz w Prusach – w Koronowie (prezbiterium w systemie wiązonym rozpoczęte ok. 1289 r., prace trwały do ok. 1315 r.)¹³⁷ i Pelplinie (koniec XIII w.)¹³⁸.

Realizacja Oliwy IV przypada na wczesny okres pojawienia się tego typu rozwiązania architektonicznego na Niziu Nadbałtyckim. Wzniesienie nowego kościoła miało miejsce w latach siedemdziesiątych – osiemdziesiątych XIII w. Tak więc idea ta wyprzedza budowę Koronowa, uważanego dotychczas za pierwszą tego typu cysterską budowlę w Polsce. Oliwa jest też w stosunku do gotyckiego Koronowa bardziej archaiczna – nastąpiło w niej przeniknięcie tradycji romańskiej (wcześniejsze partie kościoła) z wczesnogotycką (nowy sposób kształtowania przestrzeni, wyższe proporcje, nowy detal). Wewnątrz nowo wzniesionej partii wschodniej, podobnie jak we wcześniejszym korpusie (Oliwa III), architekt operował wielkimi płaszczyznami ścian, które dominują nad otworami arkadowymi i okiennymi. Ściany te

kościół pocysterskiego opactwa paradyskiego w Gościkowie, Poznań 1953 s. 56–57.

¹³⁴ S. Skibiński, *O przestrzeni i strukturze pocysterskiego kościoła w Pelplinie*, w: *Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1992 s. 280.

¹³⁵ J. A. Schmoll gen. Einsenwerth, *Das Kloster Chorin und die askanische Architektur der Mark Brandenburg 1260–1320*, Berlin 1961 s. 30.

¹³⁶ A. Dimier, *Recueil*, t. 2 pl. 10.

¹³⁷ S. Skibiński, *Gotycka architektura pocysterskiego kościoła w Koronowie*, Bydgoszcz 1967 s. 39.

¹³⁸ Na temat chronologii kościoła pelplińskiego trwa ożywiona dyskusja. Zob. K. H. Clasen, *Deutsche Gewölbe der Spätgotik*, Berlin 1958 s. 32–39 (rozpoczęcie tuż po 1274 r.); P. Skubiszewski, *Architektura*, podtrzymuje datowanie Clasena. J. Ciemnołoński, *Ze studiów nad bazyliką w Pelplinie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 19: 1974 s. 44 i nn.; Tenże, *Architektura*, w: J. Ciemnołoński, J. S. Pasierb, *Pelplin*. Wrocław 1978 s. 79–90 przesuwają czas rozpoczęcia na lata siedemdziesiąte XIV w. Z opinią tą nie zgadza się J. S. Pasierb który uważa, że budowę rozpoczęto za życia Mszczuja II i w 1295 r. mimo nieukończenia mówiono o jej wspaniałości. S. Skibiński, *O przestrzeni i strukturze*, s. 268 uważa, że w latach czterdziestych XIV w. budowa kościoła była zaawansowana na tyle, iż dawała wyobrażenie o całości koncepcji architektonicznej.

posiadają nikłą artykulację, ograniczającą się tylko do płaskich, szerokich pasów lizen, biegnących na liniach podziałów przeszłowych. Pozbawione są one jakiegokolwiek funkcji konstruktywnej. Cechy te pozwalają na włączenie wczesnogotyckiego oliwskiego prezbiterium do zwartej formalnie grupy budowli, dla których zasadniczą tendencją było traktowanie bryły i płaszczyzny jako elementu formalnego oraz dążenie do wyodrębnienia strefy sklepiennej poprzez zarzucenie systemu służek. W. Gross¹³⁹ i R. Krautheimer¹⁴⁰ określają tę tendencję mianem gotyku redukcyjnego¹⁴¹, będącego formalną antytezą jego odmiany klasycyjnej, operującej systemem baldachimowym, zewnętrznymi łukami odporowymi, itd.¹⁴². Wskazana tendencja jest charakterystyczna dla architektury romańskiej, której tradycje kultywowano w Europie Środkowej w drugiej połowie XIII i w początkach XIV w. (budowie kręgu naddunajskiego)¹⁴³. Zasady rządzące tą odmianą gotyku zostały utrwalone w kilku budowlach z połowy XIII w. (kościół w Tišnow – przed rokiem 1248, w Zdar – po 1253 r.)¹⁴⁴. Prawie w tym samym czasie wznosi się kościół dominikański w Regensburgu, który w odróżnieniu od wcześniej wymienionych przyjmuje smuklejsze proporcje¹⁴⁵. Z typem wnętrza powstałego w ramach takiej konwencji estetycznej mamy do czynienia w trójnawowym prezbiterium Oliwy IV. W przypadku kościoła cysterskiego pobrzmiwają zapewne echa jeszcze innej tendencji – wyczuwalny jest tu duch św. Bernarda, nawołującego do surowości i prostoty¹⁴⁶.

W takim kształcie kościół oliwski przetrwał do 1350 r., kiedy razem z zabudowaniami klasztorowymi strawił go ogień. Problem jego odbudowy oczekuje na odrębne opracowanie.

¹³⁹ W. Gross, *Die Hochgotik im deutschen Kirchenbau. Der Stilwandel um das Jahr 1250–1350*, „Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft” Bd. 7: 1933.

¹⁴⁰ R. Krautheimer, *Die Kirchen der Bettelorden in Deutschland*, Köln 1925.

¹⁴¹ Termin wprowadził W. Gross (Zob. przypis 139).

¹⁴² W. Gross, *Die abendländische Architektur um 1300*, Stuttgart 1948 s. 41 i nn.

¹⁴³ E. Bachmann, *Sudetenländische Kunsträume im 13. Jahrhundert*, Berlin–Leipzig 1941 s. 11, 23, 27 i nn.

¹⁴⁴ *Tamże*, s. 47–48.

¹⁴⁵ K. Busch, *Regensburger Kirchenbaukunst*, Regensburg 1932 s. 47; W. Gross, *Die Hohgotik*, s. 299–305; Tenże, *Die abendländische*, s. 281–283.

¹⁴⁶ W. Tatarkiewicz, *Historia estetyki*, t. 2 s. 209–218 (tam teksty źródłowe).

LESZEK WETESKO

**ROMANESQUE AND EARLY GOTHIC ARCHITECTURE OF THE
FORMER CISTERCIAN ABBEY AT OLIWA (12TH — 13TH C.)****Summary**

The oldest building on site was built on orders from the sponsor and his descendants in the 1280's (Oliwa I) and in the beginning of the 13th century (Oliwa II). Oliwa I consisted of a small oratorium with a groined vault, an apse facing east, and a turret with a staircase on the south-west. In the next phase the transept was extended to the south; it was decorated with *opus spicatum* and vertical supports going over to a frieze of small semicircular archades at the top and an apse on the east. In the new arrangement the old oratorium (raised to the level of the frieze under the eaves in the transept) began to function as the presbytery. The builders must have been brought in by the sponsor and his descendants. The characteristic features of the workshop point to its Schleswig-Holstein provenance (probably the circle of the builders of Ratzeburg cathedral). The next phase in the history of the church can be dated to the time between the 1230's and c. 1250. The rebuilt abbey was now based on the Bernardine plan: the transept was flanked in the east by two chapels (the old south arm was rebuilt, the apse was removed), in the northern arm a chapel was also added at the west end). The hall was divided into three intersecting bays. A façade with polygonal turret in the south-western corner of the nave completed the construction. The architectural detail used in it — trapeze capitals, fleurons at the demi-pier bases in the arcades separating the aisles, recess decoration of the northern façade of the transept (gables with inclined square blind archades and quatrefoil) — point to two types of workshop, Danish and North German, which inspired the Oliwa masons. A complete change of the architectural plan followed in the 1270's and 1280's, when the eastern part of the church was again rebuilt. The presbytery apse was torn down and the chancel was extended by an additional pier. The twin east chapels were replaced by two aisles. Thus the new chancel formed an integrated two-arcade, three-isle hall, in which four pointed arcades connected the nave with the aisles. A plain wall probably sealed the hall off. This puts Oliwa ahead of Koronowo (Krone/Westpreußen), so far considered to be the earliest example of this type of architectural plan. The eastern part of the church together with the transept and the cross arcades were raised with respect to the old hall. There were no more changes or alterations until the Oliwa abbey was destroyed by fire in 1350.

Translated by Andrzej Branny